

Teori og metode

DEN ÆLDRE HISTORISKE KRITIK I DANMARK

AF

KAI HØRBY

Med »den ældre« historiske kritik i Danmark mener jeg naturligvis kritikken forud for Kr. Erslev. Det er ikke en kritik, vi har megen brug for i vort daglige arbejde som historikere. Hvad jeg i det følgende skal skitsere nogle træk af, er nogle mere eller mindre forældede videnskabelige fremgangsmåder, som i dag næppe har mange udøvere, og for hvis resultater der ikke nuomdage findes et større afsætningsmarked. Men det er videnskabelige begreber, som alligevel har deres store interesse, vil jeg mene, ikke blot som et element af videnskaberne historie, men også som det konkrete udgangspunkt for de moderne opfattelser — dem som stadig i alle væsentlige henseender er vore — hvad angår den historiske forskningsproces, så er den »ældre« historiske kritik et element af hele det videnskabelige kompleks, som Kr. Erslev i selve sit udgangspunkt tog afstand fra. En afstandtagen, som vi deler, uden måske i enkeltheder at erindre dens grundlag.*

I

Der skal ikke her siges meget om det erslevske kritiske system, men det vil tidvis være nødvendigt at markere de positioner, der er vore. I øvrigt skal jeg gøre nogle iagttagelser vedr. historiografien i 1700- og 1800-tallet — ud fra en fornemmelse af, at den befandt sig på en skillevej mellem to grundlæggende og uforenelige opfattelser af, hvad videnskab er, og tillige, at just historieskrivningens placering på denne skillevej har interesse (både for faget og for videnskaben).

De to opfattelser er velkendte, men de har ikke noget navn. Nøgleordet i den ene er *forskning*, og nøgleordet i den anden er *eksperiment*, men grænserne mellem dem er ikke klare, og enhver der taler om dem må nøjere præcisere, hvad han mener. Den, hvori nøgleordet er forskning, er en videnskab for hvem sandhedens kilde, men ikke sandheden selv, er kendt. Den, hvori nøgleordet er eksperiment, er kendetegnet — måske mere end af selve den eksperimenterende indstil-

* Foredrag i Det kongelige danske Selskab for Fædrelandets Historie den 14. februar 1980. Teksten repræsenterer nogle forstudier til afsnittet om historieforskning og historieundervisning ved Københavns Universitet fra ca. 1830 til i dag (til værket Københavns Universitet 1479–1979) og til rapporten om »Den kritiska inställningens vaknande i vetenskapen under 1700 och 1800-talet« ved Det nordiske Historikermøde i Jyväskylä 1981.

ling eller praksis — af, at for den er hverken sandheden eller dens kilde en kendt størrelse. Når videnskaben består i at søge efter sandheden, er der jo ikke meget overraskende i, at sandheden er en ukendt størrelse — men det er temmelig afgørende for, hvad slags videnskab der er tale om, hvorvidt sandhedens kilde er en kendt eller ukendt størrelse.

I det ene af disse mønstre er det ikke vanskeligt at genkende det middelalderlige, kristne videnskabssyn, med Bibelen og/eller teologien i centrum eller i topunktet af systemet, en videnskab hvis formål det var at vinde indsigt i skaberværket og i skaberens hensigter dermed (hvad enten skaberen opfattes som en levende indgribende magt eller i tidens løb er blevet til et princip). Visse fag i den gamle verden hører entydigt til her, teologien først og fremmest, men også filosofien, retsvidenskaben og statsteorien — medens medicinen og naturvidenskaberne mere og mere bliver udtryk for den anden videnskabsopfattelse (som også i almindeligt omdømme er blevet den moderne), men det er der ikke meget bemærkelsesværdigt i. Ikke så meget som der kan være med hensyn til historieforskningen, hvis det kan hævdes om den, at den befinder sig på en skillevej mellem de to.

Den vigtigste praktiske forskel på de to slags videnskab har at gøre med videnskabsmandens position, eller videnskabsmandens beskaffenhed. Hvor der er tale om at udforske en kendt sandhedens kilde, tømme den for hvad den kan meddele af indsigt i skaberværket og i skaberens hensigter dermed — dér er det enten en betingelse eller i det mindste en fordel, at forskeren personligt er lærd, begavet eller genial. Resultaterne vil uden videre være gyldige for alle lemmer af skabningen, forudsat at den sandhedens kilde de er hentet frem af, virkelig er sandhedens kilde. Men hvor der på den anden side er tale om at eksperimentere sig frem, er det i grunden underordnet eller ligegyldigt, om forskeren er genial o.s.v., blot metoden er holdbar. Hvor hverken sandheden eller sandhedens kilde er en kendt størrelse, får resultaterne først deres almene gyldighed ved, at metoden hvorefter de er udvundet er almen gyldig. Så kan det godt være, at forskeren har været genial og har draget fordel af sin genialitet, men i så fald til at have fundet på noget, som enhver kunne gøre ham efter, når blot han fik besked på, hvad han skulle gøre.

II

For mig at se er begrebet kritik et element i historieforskningen, der har betydning for dens eventuelle »eksperimenterende« karakter. Med eksperiment tænkes naturligvis ikke på en forestilling om, at fortiden kan genskabes eller dens begivenheder kan gennemspilles på ny ad eksperimentets vej, men på den overordnede forestilling, at historiens stof ikke er en given størrelse, men består af bogstaveligt alting, og at det først er den videnskabelige bearbejdelse (efter bestemte metoder) af dele af dette alting, der afstedkommer historisk viden eller historisk indsigt.

Der synes i den gammeldags (d.v.s. f. eks. før-Erslevske) betragtning at være en lighed mellem historieforskningen og f. eks. teologien eller retsvidenskaben deri, at dens stof eller materiale opfattes som en given og afgrænset størrelse, og at just ikke hele den materielle virkelighed står til rådighed for historisk forskning. Ifølge

denne tankegang er historiens materiale *overleveringen*, vel at mærke overleveringen i den skikkelse, hvori den foreligger for den enkelte forsker, så at sige overleveringsprocessens (foreløbige) slutpunkt. Det nævnes blot her som postulat, men skal i det følgende i forbindelse med nogle citater af Caspar Paludan-Müller blive belagt med eksempler. Her må det være tilstrækkeligt at konstatere at hvis ikke begrebet kilde brugt historisk oprindelig har kunnet tænkes konkret — således, at vi drikker af kildens vand, i den beskaffenhed af klarhed og kølighed det nu måtte have — så er det umiddelbart meget vanskeligt at forstå, hvorledes kilder er kommet til at hedde kilder.

I vore dage er det blevet klart, at der er en indbygget konflikt i det erslevske kritiske system, mellem et materielt præget og et mere funktionelt præget kildebegreb (Karsten Thorborg o. a.), d.v.s. mellem en opfattelse af kilderne først og fremmest som ting, der har deres egen givne fysiske eksistens, og en der mener at det vigtigste er den anvendelse historikerne (eller rettere historikeren) gør af kilderne, d.v.s. deres funktion. Hvis vi tænker tilbage på det stadium, hvori kilderne fik navnet kilder — måske er det muligt at tale om et urstadium i udviklingen af en specifik historisk metodik — så er forholdet mellem det materielle og det funktionelle mere enkelt (og modsætningen materiel—funktionel er jo ikke en ægte modsætning). Kilden (: det fremvældende vand) har sin egen givne fysiske eksistens, d.v.s. den er materiel, men det er samtidig uden videre klart, hvad den skal bruges til, dens funktion er at forsyne os med vand. Både i den konkrete og i den overførte betydning har det været klart, hvad kilden — når den fandtes — skulle bruges til. I den historiske metodiks urstadium bestod der ikke nogen modsætning mellem det funktionelle og det materielle kildebegreb.

Tænker vi på udviklingen fra dette stadium til det moderne videnskabelige stadium i historieforskningen, ser det ud til, at i den gamle verden var

- *materialet* kendt, givet, begrænset (: overleveringen)
- dets *anvendelse* umiddelbart indlysende
- *resultaterne* gyldige i kraft af, hvad der måske kan kaldes deres herkomst (d.v.s. hvorvidt de virkelig stammer fra overleveringen),

medens i vore dage

- *materialet* må kaldes ubegrænset
- dets *anvendelsesmuligheder* alt andet end indlysende
- *resultaterne* gyldige på grundlag af *metoden*.

Vi kan ikke vide om denne modsætning er fundamental — men forskellen forekommer nærværende forfatter tankevækkende. Der kan ikke være tvivl om, at begrebet kritik er instrumentalt i udviklingsprocessen fra et oprindeligt til et moderne stadium og det er uden videre klart, at der i vor sprogbrug er tale om to slags kritik, også hvis vi bliver i billedet om kildens vand. Den ene kritik vil si det grumsede vand; den anden kritik vil forsøge på ved hjælp af det grumsede vands reneste bestanddele at genskabe vandets oprindelige renhed. Forskellen mellem de to slags kritik eller konflikten imellem dem ses f. eks. af flere ytringer af Kr. Erslev på forskellige stadier af hans og systemets udvikling, hvad enten han taler om ældre tiders 'naive' kritik eller han siger (som han fik det for vane om Paludan-Müller), at der er forskere, som vel er kritiske, men (underforstået)

ikke kritiske nok, og som kompenserer for denne mangel på kritik ved at være geniale. Sådan kan det også siges — og han afslører med disse ord måske tydeligere end ved mange forklaringer, at det eneste formål han ser med kritikens lutringsarbejde er at genskabe vandets oprindelige renhed.

Jeg skal forsøge at kaste et strejflys ind over dette emne ved at omtale nogle træk af tre historiske arbejder, et *kritisk*, et *metodisk*, og et mere *filosofisk*. Det kritiske er Hans Grams berømte noter til Johannes Meursius' Danmarkshistorie (i bind 9 af hans samlede værker der udkom i Firenze 1746), med rette omtalt som banebrydende i dansk historisk forskning. Det metodiske er Caspar Paludan-Müllers forelæsninger i historisk propædeutik (der foreligger i en renskrift fra 1880 og nu tænkes udgivet ved Historisk Instituts foranstaltning, ved cand. phil. Bent Egå Kristensen under tilsyn af Karsten Thorborg og Kai Hørby). Det mere filosofiske er teologen Jens Møllers skrift »Hvori bestaar Misbrugen af den saakaldte pragmatisk Historie? Et af det Kongelig-danske Videnskabernes Selskab i Kjøbenhavn belønnet Priisskrift« (1808).

III

Af Grams noter til Meursius anfører jeg — som illustration af deres karakter — en tilfældig række af kommentarer til Erik Plovpenning's historie. Overraskende lidt af disse noter udgør egentlig filologisk kritik, men meget befinder sig på det grænseområde mellem filologien og historien, som vi måske ville kalde *interpretation*. En del er *realoplysninger* (eks. sp. 401—02, især kommentaren til *Holmiae in Fionia*, der tilsigter at undgå forveksling af Holme kloster på Fyn med Stockholm), atter andre har karakter af *realkommentarer*, som f. eks. sp. 405 hvor der henvises til analoge tilfælde, hvor en dansk konge af paven har været foreslået som kejseremne. Her refererer Gram sig kyndigt til den i tiden almindeligt anerkendte lærde håndbogslitteratur, og det mærkes, at noterne er beregnet til at ledsage Meursius' (i sig selv og i forhold til forfatterens filologiske og klassisk-antikvariske produktion lidet betydelige) danske historie ind i den fornemme internationale lærdomsverden, som den prætentiose tolv-bindes folioudgave af *Meursii Opera Omnia* var beregnet på. Særlig interesse i forhold til, hvad vi ville forstå ved kritik og metode, er sådanne steder, hvor Gram anstiller *traditionskritik* (eks. sp. 407, hvor han udreder Henrik af Æmeltorps historie) eller præcist *overleveringskritik* således, som det i grunden er en hovedbestræbelse med disse kritiske kommentarer at vise, hvorledes der med Meursius' historie er tale om en temmelig direkte gengivelse af Huitfeldt eller Pontanus (hvad der i denne sammenhæng for så vidt kunne komme ud på det samme).

Gram har omtalt sine Meursius-noter i et brev til Christian Rantzau den 16. oktober 1742 (Breve fra Hans Gram, s. 222):

(Efter omtale af sit løfte til udgiveren, professoren i kirkehistorie i Firenze, Giovanni Lami, om at ville levere *correctiones et observationes* til den dansk-historiske del af Meursius' arbejde, og efter at have fortalt, hvorledes noterne nu var afsendt til den diplomatiske repræsentation i Wien, hvorfra det skulle kunne sendes videre til Firenze). »Kommer det tidsnok did for at blive trykt ind i værket, så tør det måske hos nogle finde et slags behag, men endnu vissere hos andre et slags fortrydelse, fordi

jeg ej har været mere skånsom over vore forfædres gamle tro til fabler og skryderier; så at det vil ej engang hjælpe til mit forsvar, at jeg har vindiceret Saxonis og Hvitfelds ære og respekt på mange steder, hvor jeg har kunnet finde dem ret at have. Og endelig, hvad tiden anbelanger, som derpå er anvendt, da mener jeg 1mo ikke at have employeret nogen i min livs tid bedre (ihvorvel Christiani IV^{ti} historie derover har måttet ligge) og 2do at i ringere tid kunne måske ej enhver anden gjort det samme arbejde« (Gram har tidligere i brevet oplyst, at han har brugt ti måneder på det).

Gram fornægter ikke her sin også andetstedsfra kendte tilbøjelighed til at ryste autoriteterne, men med et karakteristisk mådehold.

Grams Meursius-noter anføres her som et eksempel på den kritik, der var ved at bryde frem i dansk historieforskning ved 1700-tallets midte. Der er her — som i andre af Grams arbejder — lagt (eller dog antydnet) et grundlag for mange af de resultater, den senere forskning skulle vinde. Men Meursius-noterne, specielt en forholdsvis inferior del af dem som den her valgte, viser tillige den almindelige karakter af den kritik, som Gram i denne henseende repræsenterer. Blandt hans kritiske arbejder plejer at fremhæves f. eks. hans »Forbedringer til Kong Woldemar Christoffersøns Historie« (1750), for her er virkelig lagt et nyt konkret grundlag for et studium, og her er vundet resultater i så færdig form, at vi i dag mere eller mindre direkte kan overtage dem — men dette arbejde er nok ikke typisk i hans produktion, og det er af forskellige årsager navnlig det typiske, der må interessere i vor sammenhæng.

Her er det, at Meursius-noterne forekommer mig mere typiske for den kritik, der er tale om — en kritik for hvilken jeg ikke kan finde nogen bedre betegnelse end *autoritetskritik*, d.v.s. prøvelse af, om en forfatter i denne eller hin kontekst er pålidelig, autoritativ eller ikke. En kritik, der sjældent — tilsyneladende kun når virkelig nødvendighed byder sig — fører til filologisk rekonstruktion, og endnu sjældnere fører til real rekonstruktion. Fra sit standpunkt i lærdommens og den historiske videnskabs historie kan Grams Meursius-noter således støtte formodningen om, at for den ældre tids betragtningsmåde bestod historiens materiale i autoriteterne, i overleveringen — var altså en i højere grad *given* størrelse end den er det for vore dages historikere. Dette vil imidlertid fremgå endnu tydeligere af Paludan-Müllers introduktion til det historiske studium.

IV

Caspar Paludan-Müllers første bemærkninger i forelæsningerne om historiens propædeutik går ud på, at emnet ikke er så vanskeligt ved sit indhold som ved sine »grænsebestemmelser«, men han løser det håndfast ved at henvise til at der her i landet foreligger en lov, der bestemmer, hvad der her ved vort universitet »skal fordres af dem, der fremstiller sig til den filologisk-historiske embedseksamen«, og også i praksis ved magisterkonferens (Kgl. Anordning af 2. februar 1849 om de prøver der giver adgang til de overordnede lærerposter ved de lærde skoler). Heri hedder det, at der i forbindelse med denne historiske propædeutik fordres

- kundskab om den historiske forsknings væsen
- kundskab om den historiske fremstillings forskellige arter

- tilstrækkeligt bekendtskab med de historiske hjælpevidenskaber og disses anvendelse.

I den første kategori er det et hovedpunkt, hvad Paludan-Müller siger om »Historiens Begreb« (s. 2):

Jeg har nys betegnet historien som en videnskab. Der er vel dem som hellere ville kalde den en kundskab som en middelbar indsigelse imod, at historie er en videnskab. Men denne indsigelse er uberettiget; til grund for den ligger den opfattelse, at kun det bør hedde videnskab, hvor ikke alene formen, men også stoffet er menneskeåndens værk og som sådant gennemskueligt for tanken. I strengeste forstand blev da intet andet videnskab end filosofi og matematik. Men dette vil aldrig erkendes af den almindelige bevidsthed. Også den åndsvirksomhed, som med tanken bearbejder, omfatter og ordner et givet stof, og gennem behandlingen deraf vinder erkendelse, er videnskab. Ellers kunne heller ikke naturvidenskab bære sit navn. Fastholdes bør det derfor, at også den åndsvirksomhed der ved overlevering fra de foregående slægter modtager kundskab om fortidens begivenheder og bearbejder dette stof til erkendelse, er en ægte videnskabelig, skønt overleveringen aldrig kan opløses til ren tanke. Det overleverede kan sigtes og prøves, opløses og sammenstilles, men bliver aldrig filosofi.

Historiens stof er overleveringen om menneskeslægtens udvikling ... (Her og i det følgende vælger jeg at gengive Paludan-Müllers tekst med moderne retskrivning og uden de talrige fremhævelser, som findes i originalen, der er en renskrift, formentlig beregnet på udgivelse, fra 1880).

I det foregående er — foruden betragtningerne om historieforskningens videnskabelige karakter, som der vil være lejlighed til at komme tilbage til — særligt to begreber væsentlige. Det ene er *overleveringen* og det andet er *menneskeslægtens udvikling*. Paludan-Müller har som første begyndelse til afsnittet om *Historiens Begreb* sat definitionen: »Historie i den nu angivne betydning er videnskaben om menneskeslægtens udvikling gennem fortidens begivenheder« (s. 1). Det er egentlig elementerne i denne definition, Paludan-Müller er ved at gennemgå i det netop citerede længere stykke. Og det må ikke overses, at en grundbetragtning i dette historiebegreb er en forestilling om, at menneskeheden udvikler sig *gennem* fortidens begivenheder — hvorledes dette så end skal forstås; her skal det blot noteres, siden skal der forsøgsvis voves en forklaring. Hvorledes menneskeslægten har udviklet sig gennem fortidens begivenheder, kan vi således lære af overleveringen, det er i omgangen med denne (den rette, videnskabelige, bl. a. kritiske omgang med overleveringen), at forudsætningerne for at vinde erkendelse foreligger. Erkendelse om menneskehedens udvikling gennem fortidens begivenheder.

Efter at have afsluttet redegørelsen for historiens begreb, ordforklaring, definition, omfang og inddeling, vender Paludan-Müller sig (s. 35) »nu til læren om den historiske forsknings væsen«:

Historisk forskning er den systematiske bestræbelse efter at komme til en rigtig erkendelse af fortidens begivenheder, gennem hvilke menneskeslægten, eller en del af den har udviklet sig. Den deler sig i to funktioner eller virksomheder: at finde det historiske stof, og at prøve det, eller for at bruge de antagne kunstord: læren om historisk forskning består af heuristik og kritik.

I vor sammenhæng springer vi afsnittet om heuristikken over for at bevæge os til det langt vigtigere afsnit om kritik, men det må forinden noteres, hvorledes erkendelsens mål i disse indledende ord præciseres til fortidens begivenheder, gennem hvilke menneskeslægten eller en del deraf har udviklet sig. Jeg vover at foreslå, at denne relativsætning rummer en kvalifikation af begrebet begivenhed som genstand for historisk forskning. Jeg tænker mig, at Paludan-Müller dermed har villet sige, at ikke alt det skete, men kun en bestemt del af det skete, har interesse som genstand for historisk forskning. Jeg er stadig ikke blevet klogere på, hvad det er for begivenheder, gennem hvilke menneskeslægten udvikler sig, men ser nu i det mindste, at det ikke gælder alle begivenheder, men en del af dem. Nu af indledningen til afsnittet om kritikken:

Kritikken er kunsten at sondre og sigte, prøve og bedømme det fundne historiske stof for at bestemme, hvad der kan bruges af dette, og hvorvidt det er pålideligt; og overhovedet at finde sandheden i den usigtede overlevering. Skepsis, tvivl driver kritikken frem, var der ingen grund til at tvivle om det overleveredes rigtighed, var der heller ingen grund til at underkaste det en kritisk prøvelse. Da der nu i al tvivl er et negativt moment, kan man vel sige, at kritikken for en del går ud på at bekæmpe overleveringen. Men dog er det en stor, om end almindelig vildfarelse, at den historiske kritik i sit væsen er nedrivende, fjendsk imod overleveringen. Den bekæmper ikke overleveringen mere eller stærkere end der er fornødent til at prøve dens soliditet; thi kritikken har intet andet mål end at udfinde sandheden. Vist nok er der kritikere, der overdriver den angribende og nedrivende retning – der gør sig skyldige i hyperkritik, men det er deres fejl.

Den historiske kritik deler sig i den almindelige og den højere kritik.

Den almindelige historiske kritik er bestemte regler og en bestemt metode underkastet. Dens første stykke er ...

Tydligere end mange teoretiske udredninger kan ovenstående uddrag understrege, hvilken central betydning Paludan-Müllers generation af historikere til lagde fænomenet overleveringen. Langt fra at mene, at historikerens opgave er på grundlag af alle eksisterende, materielle og immaterielle vidnesbyrd om eller rester af fortidslivet at redegøre for dets beskaffenhed og udvikling, foreligger der for historikeren i denne tankegang en overlevering at tage stilling til. Langt fra at forkaste denne på forhånd som et (andet) stykke tidsbundet historieforskning, på grundlag af stort set det samme materiale, som stadig er til rådighed, langt fra at ville for enhver pris begynde på en frisk – som det givetvis er den udtalte eller udtalte hensigt hos vor tids historikere – langt fra dette foreligger der her en konkret eksisterende overlevering at tage stilling til, en overlevering der i sine væsentlige karaktertræk er objektiv og materiel, ikke et produkt af den enkelte forskers undersøgelse eller vurdering (endsige af hans fantasi). Her er kilderne virkelig kilder, i den oprindelig direkte overførte betydning af ordet, udnyttelsen af de skriftlige vidnesbyrd om fortidslivets helhed eller enkeltheder ligger bogstaveligt den tørstige vandringsmands dvælen ved kilderne, hvor han læsker sin tørst og måske tilbringer en kortere stund i rolig betragtning af den vej han har tilbagelagt og den vej han videre vil vandre.

V

Det er ikke her hensigten at følge i enkeltheder, hvilke konkrete metodiske regler, Paludan-Müller opstiller for det kritiske arbejde, det ville sprænge rammerne, og det vil formentlig først få sin virkelige interesse, når det overordnede spørgsmål om den kritiske indstillings betydning for synet på videnskaben i almindelighed og historieforskningen i særdeleshed er forsøgt besvaret. Jeg fortsætter derfor til det afsnit af Paludan-Müllers forelæsninger, der redegør for den historiske fremstillings forskellige arter.

Dette afsnit begynder med et stykke, der i retrospektiv gør Kr. Erslevs berømte skelnen mellem historieforskning som videnskab og historieskrivning derimod som kunst lidt mindre banebrydende, end vi er vant til at se den (s. 74):

Det andet stykke, loven nævner, er den historiske fremstillings forskellige arter. I det den nævner fremstilling, angiver den, at her er tale om kunst, medens den historiske forskning er af videnskabelig natur. Forskeren samler erkendelse for sig, til sin brug, kunstneren fremstiller det erkendte for andre. Kunstens arter er forskellige efter kunstnerens hensigt og det stof, hvori han giver sine indre syner skikkelse, der er ordets kunster, billedkunst, bygningskunst, mimisk kunst, musik. Ordets kunster kan atter deles i digtekunst, historisk kunst, afhandlingskunst.

Det er om historisk kunst her skal tales, ordet taget i videste forstand om de forskellige former, i hvilke historiske erkendelser har taget udvortes skikkelse. Thi historisk kunst tages i almindelighed snævrere, om det egentlige historiske kunstværk, der afsluttet i sig selv gennem sine egne former åbenbarer sit hele indhold. Men inden historiens idé når op til at frembringe den sidste modne frugt, har den på tidligere stadier forsøgt at finde udtryk for sit indhold og derved frembragt forskellige arter af fremstilling . . .

Foruden at understrege den direkte analogi mellem fænomenet historieskrivning og de skønne kunster tjener disse linjer til at introducere det hierarki af fremstillingsformer, som der i Paludan-Müllers historiesyn kan opereres med, og som han i det følgende gennemgår i enkeltheder (fra den naive fortælling, der ikke egentlig er en historisk fremstillingsart, over bl. a. årbog og krønike til mere avancerede former). Jeg skal citere noget af, hvad der siges om de to højere fremstillingsarter, den kritiske afhandling og den pragmatiske historieskrivning (s. 98):

Her kræves altså en ny form for fremstillingen af undersøgelsens udbytte: Afhandlingsformen. Det kunne ikke undre mig, om man spurgte: hører den kritiske afhandling til de historiske fremstillingsarter? den tilintetgør jo netop de færdige fremstillinger; den fremstiller jo egentlig forskerens tanker over stoffet, ikke stoffet selv, så at den snarere må kaldes et forarbejde for en ny fremstilling end en fremstilling. Ja, det er ganske rigtigt, og på et tidligere udviklingsstadium ville man heller ikke have været berettiget til at henregne den kritiske afhandling blandt historiens fremstillingsarter. Men i vore dage, da kritik i alle retninger spiller den overvejende rolle, udgør den kritiske undersøgelse en så overordentlig stor del af det historiske arbejde, at man må kalde afhandlingen, hvori dette arbejde tager skikkelse, en egen art af fremstilling.

Kritik tager tid. Det er umuligt for den enkelte at gennemarbejde blot et af kulturlandenes hele historie kritisk, end sige da universalhistorien. Stoffet er så overvældende, det svulmer med hver dag, der går, mere og mere op, materialet ophober

sig massevis, så at den enkelte kun kan tænke på en virkelig gennemgribende kritik af enkelte partier. Således bliver afhandlingen nødvendig mindre i omfang end krøniken – ikke alene i volumen, i arktal, men fornemmelig i omfanget af den genstand, afhandlingen behandler. Et arbejde som Niebuhrs *Römische Geschichte* er dels afhandlende, dels fremstillende, – dog overvejende det første. Dette værk udgør i den sidste udgave tre bind; men det når kun til de puniske krige. Det er et lille brudstykke af Roms historie, og dog er det en overlegen kritikers hovedværk.

Den kritiske afhandling er det mest subjektive af alt historisk arbejde. Den har derfor også højst forskellige former ... (som nærmere karakteriseres).

Diskussionen af, hvorvidt den kritiske afhandling er en egentlig historisk fremstilling eller ikke, forekommer mig at afsløre endnu tydeligere end de foregående citater, hvorledes overleveringen og fremstillingen af (den undersøgte) overlevering er noget konstituerende i, hvad der i Paludan-Müllers forestillingsverden har navn af historisk forskning og historieskrivning, de åndsvirksomheder hvis formål det er at vinde og formidle erkendelse om menneskeslægtens udvikling gennem fortidens begivenheder.

Aldrig taber Paludan-Müller i denne forbindelse forholdet til kunsten af syne, f. eks. s. 102: »Historisk kritik er strengt og udelukkende forstandens arbejde. Den kan kun tegne, ikke male. Farven tilhører de andre fremstillingsarter«. Men han vælger andre kriterier end de kunstneriske for at komme til en højere fremstillingsart end afhandlingen – kan vælge andre kriterier, for hos ham går skellet mellem kunst og videnskab et andet sted end hos Erslev, det går mellem fremstilling og forskning, medens Erslev satte det mellem en sammenfattende, syntetisk fremstilling og en art videnskabelig fremstilling. Paludan-Müller fortsætter fra den kritiske afhandling på vej mod en højere fremstillingsart (s. 102):

Kritik opløser den samlede overlevering i dens enkeltheder. Derfor kan afhandlingen, der fastholder og fremlægger disse enkeltheder, ikke være den sidste fremstillingsart, thi ved de opløste enkeltheder hæfter der uafviselig en tvivl, som driver historikeren videre. Enkelthederne kan nemlig aldrig forstås tilfulde som sådanne, fordi de i virkeligheden aldrig er fremkomne enkeltvis, som enkeltheder, men i en complex som dele af et helt. Er endog kritikken skarp og heldig nok til at fjerne alt det urigtige fra de enkeltheder, den hævder som rigtige, bliver der dog noget utilfredsstillende ved dens resultater, nemlig deres isolering, hvad der netop vil gøre sig så meget stærkere gældende, jo skarpere og mere indtrængende kritikken er: thi så kommer jo enkelthedernes ejendommeligheder klarest frem, og en af disse er det, at de hører hen i en sammenhæng med andre enkeltheder og har deres væsentlige betydning som led i den organisme, der bærer dem. Således bliver just den skarpeste kritik, altså den i en vis henseende mest tilfredsstillende kritik, i en anden henseende den mest utilfredsstillende; den fremtvinger med indre nødvendighed det spørgsmål: Hvorledes hører nu alle disse enkeltheder sammen... .

Den fremstillingsart, der opstår som svaret på dette spørgsmål, er den pragmatisk, den (s. 107) »hvori begivenhederne sammenstilles i deres indre sammenhæng, så at hovedsagen er, at deres årsager og virkninger står tydeligt frem«. Paludan-Müller præsenterer denne fremstillingsart med brudstykker af Theodor Mommsens karakteristik af Polybios, hvori dette sæt af kendetegn træder stærkt frem.

Til vort formål er det dog tilstrækkeligt at understrege kausalforholdets grundlæggende betydning for en historieskrivning af denne karakter. Det overordnede kriterium for, om der er tale om pragmatisk historieskrivning er, om det er klart af fremstillingen, hvad der er begivenhedernes årsager og virkninger. Det kan ikke være en tilfældighed, at disse idealer for en historieskrivning ingenlunde kan siges at være så forladte af den moderne historieforskning, som Paludan-Müllers rent tekniske undersøgelsesforskrifter (som her i alt væsentligt er sprunget over) kan siges at være forladte. I en vis forstand er Paludan-Müllers pragmatisk historieskrivning langt nærmere vore idealer om en historisk fremstilling, end de noget svulstige, romantiske betragtninger over historieskrivningens principielt uvidenskabelige (: kunstneriske) karakter, som vi kender fra Kr. Erslevs skrift »Historieskrivning« (1911).

VI

Hellere end at følge Paludan-Müllers videre karakteristik af den pragmatisk historieskrivning, vil jeg vende mig til et andet skrift, ca. 75 år ældre, som beskæftiger sig med samme emne og især nogle afarter af det, Jens Møllers prisskrift: »Hvori bestaaer Misbrugen af den saakaldte pragmatisk Historie?« (1808). Det er ikke i vore dage noget højt anerkendt skrift; forfatteren var, da han besvarede Videnskabernes Selskabs prisspørgsmål (i 1806) adjunkt ved Slagelse latinskole, men blev fra 1808 (til sin død 1833) professor i teologi ved universitetet; Bj. Kornerup skriver om ham i »Dansk biografisk Leksikon« (1939), at hverken som historiker, teolog eller menneske hørte han til de dybtgående naturer, og at han i virkeligheden er at opfatte som en teologisk og historisk journalist, »nogen egentlig forskerskikkelse eller skabende ånd var denne utrættelige referent ikke«. Og Johs. Steenstrup (Historieskrivningen i Danmark i det 19de Aarhundrede. 1889, s. 7 f.) taler om hans »i øvrigt ikke klare afhandling« hvor han idelig taler »om 'det pragmatisk foredrag', som om pragmatisme mere vedrørte formen end syn, opfattelse og behandling«. Det er en vurdering, jeg ikke finder helt retfærdig — vi har lige hørt Paludan-Müller sige noget om den pragmatisk fremstillingsart, der ikke synes at ligge så langt fra Jens Møller — og mig forekommer hans skrift hverken særligt ringe eller særlig uklart, når det læses med noget større sympati. I håb om, at der derved kan føres nogle perspektiver bagud fra Paludan-Müllers forelæsninger, vil jeg gennemgå nogle hovedtræk af Jens Møllers skrift fra 1808.

Det består af fem hovedstykker: (1) om selve begrebet pragmatisk historieskrivning (som også han definerer ved hjælp af Polybios), (2) grundtræk af historiografien med særligt hensyn til de pragmatisk skribenter, (3) om de misbrug, som enhver pragmatisk historie er udsat for, (4) »Om de misbrug, som historiens behandling efter en vis apriorisk idé er udsat for«, og endelig (5) hvilke forholdsregler man skal iagttage »at ikke den pragmatisk foredragsmåde ved urigtig anvendelse skal skade i stedet for at gavne«.

For Jens Møller på lignende måde som senere for Paludan-Müller er kausalforholdet selve dynamikken i den pragmatisk historieskrivning, men der tales også hos Jens Møller meget om (f. eks. s. 18 f.) »at lægge teorien om menneske-

slægtens gradvise udvikling til grund for hvilkensomhelst, dog fornemmelig for kulturens, historie«. En betragtning, der genkalder Paludan-Müllers om, hvorledes menneskeslægten udvikler sig gennem fortidens begivenheder. Jens Møller har (s. 21) en diskussion af en specielt kristen, i modsætning til den antikke, hedenske, grundopfattelse af menneskeslægten udvikling og dens vilkår: »Ligesom nu de hedenske guders eller, om man så vil, skæbnens styrelse var det højeste vejledende princip for Herodot, således har flere filosoffer og historikere i de sidste tider troet, at vi kristne kunne finde en lignende religiøs, men sandere idé i menneskeheden sukcessive udvikling under forsynets styrelse«. Jens Møller henviser til Lessing, Kant og Herder, men også til danskeren C. F. v. Schmidt-Phiseldek (1770—1832).

Den pragmatiske historieskrivning fremstiller kendsgerninger m.v. som ikke blot »coexisterende og sukcessive«, men som »grundede i og betingede ved hinanden« (s. 19), og det er i en søgen efter en højere årsag til denne grunden og betingen, at der er brug for at inddrage enten (hedensk) skæbnen eller (kristent) forsynet i den historiske fremstilling, hvis denne skal tilfredsstillende »den granskende forstand« (sst.); hedninge, som har mange guder, kan ikke betragte »tildragelsernes resultat som virkning af eller retfærdiggørelse for et styrende forsyn« (s. 26 f.), hvad kristne naturligvis kan.

Med denne sidste betragtning er vi meget nær ved Paludan-Müllers forestilling om menneskeslægten udvikling gennem fortidens begivenheder. Vi kan ikke sige, at det er samme tanke der ligger bag — og det er egentlig kun forsøgsvis vi har lov at benytte Jens Møllers skrift som hjælpemiddel i tolkningen af Paludan-Müllers, men det er på den anden side vanskeligt at se bort fra, at der er en åndelig forbindelse mellem de to (Møller var en af Paludan-Müllers lærere i teologi ved universitetet, men det er ikke bekendt, at han skulle have betydet noget særligt for ham, selv om han betød meget for mange). Alligevel vover jeg at forestille mig, at hvad Paludan-Müller tænkte på med at anføre som historievidenskabens formål, skildringen af (på grundlag af erkendelsen i) menneskeslægten udvikling gennem fortidens begivenheder, er noget som ligner det, der er tale om hos Jens Møller, en skildring af tildragelsernes resultat som virkning af — og retfærdiggørelse for — et forsyn.

Også hos Jens Møller er der tale om den historiske kunst (s. 27 f.) hvor han »udvikle(r) forholdet imellem det pragmatiske foredrag og den historiske kunst«:

Den historiske kunst viser sig efter mine tanker i den færdighed, hvormed historiskriveren forstår at sammensætte og fremstille de enkelte data til et helt kunstværk, hvis beskuelse gør et så stærkt, varigt og fordelagtigt indtryk, som det efter sin natur er i stand til. Denne fordring kan intet kunstværk tilfulde opfylde, med mindre det besjæles af en levende ånd, som kan tale til det beskuende og følede væsen; thi uden denne vil den fuldkomneste legemlige skønhed snart kølne tilskueren. Denne talende ånd er i historiske kompositioner den ægte pragmatismen, og altså hører den, strængt talt, til den historiske kunst; og forenede viser begge sig i den herligste glans.

Steenstrup har uden tvivl været frastødt af nogle efterklange af tysk romantisk filosofi heri; passagen ville ellers ved nærmere analyse have kunnet vise ham, at

hans karakteristik af Jens Møllers opfattelse af pragmatismens væsen var mere end misvisende.

VII

Nu til Jens Møllers redegørelse for den pragmatiske historieskrivnings misbrug, jfr. Møller s. 90 ff. og 101 ff., som jeg skal omtale forholdsvis kort. Et af de simple misbrug er — når nu begivenhederne skal fremstilles som en sammenhængende kæde, og det skal vises (både i den moralske og den fysiske verden) hvorledes den ene begivenhed flyder af den anden og intet sker uden tilstrækkelig årsag — da at gøre en medvirkende årsag til eneårsag, eller forveksle (eventuelt sammenblande) årsag og anledning. Betragtningen er interessantere i filosofisk end i praktisk-historisk forstand, fordi det ikke er ganske klart i præsentationen af dette misbrug, hvorledes en forfatter skal være sikker på at kunne undgå det.

Mere interesse har et misbrug, som kan gøre sig gældende inden for en af de andre opgaver, den pragmatiske historieskriver skal løse, nemlig hvor han »ved hjælp af den højere kritik og sin historiske takt søger enten at udfylde huller eller bringe lys i mørke, fornemmelig ældre, historiske partier«. Misbruget er (desværre) ikke skildret særlig fyldigt, fordi det kun består i — kun, men det kan ellers være alvorligt nok — at den fremstillede arbejds måde udøves af en ukyndig eller uøvet operatør. Vi må derfor først høre, hvad der i positiv forstand er tankegangen i forbindelse med den »højere kritik«, som der er tale om:

At der gives en sådan højere kritik kan ingen nægte, som er bekendt med den nyere litteratur. Dens indflydelse på historiens, filologiens, æstetikens, ja selve teologiens friere og hensigtsmæssigere behandling er umiskendelig. Beskeden vogter den sig vel for at tillægge sig alene navn af den sande, hvilket den gerne deler med sin ældre, skønt mindre beundrede søster, den lavere kritik, ord- eller bogstavkritikken, hvad man nu vil kalde den. Denne er ligeså nødvendig, som hin — lykkeligen øvet — er anbefalende; denne er et produkt af den sunde menneskeforstand, skærpet ved flid; hin fordrer mere geni, større skarpsindighed og finere smag; denne må stedse gå forud, men fra den til hin er mange trin at bestige. Hvor den lavere kritik ophører og den højere begynder, lader sig lettere føle end beskrive. Det går med denne sidste som med enhver virkning af geniet: man føler dets lysende og varmende kraft, også deri lig solens, at man vel ved *hvor*, men ikke *hvorledes* den lyser og varmer.

Når det lykkes kritikken at udfylde huller i historien, som det ofte gør, da sker det ikke så meget ved dens divinationsevne — hvorvel historien næppe nogensinde bliver så sikker, at dennes anvendelse kan ganske undværes, end sige forbydes — som ved en lykkelig kombinationsevne . . .

Misbruget består altså i en ukyndig, uøvet og måske uvederhæftig — ihvertfald ukontrolleret — anvendelse af denne kombinations- og divinationsevne (også Paludan-Müller opererer med en sådan på en måde, der i sammenhængen er tankevækkende, også på dette punkt har Jens Møllers skrift interesse som hjælp ved tolkningen af Paludan-Müllers; s. 105 sætter Jens Møller lighedstegn mellem »divinationsevne« og »sikker sandhedsfølelse«). Alt kræver (hos begge) geni.

Kapitlet om, hvorledes misbrugene undgås, vil være en skuffelse for moderne mennesker, men måske kun for dem. Ud over, at det anbefales historieskriveren

at forelægge sine resultater for sine og sandhedens venner, består hovedpunktet i advarslen mod misbrug i et (ganske vist fortræffeligt) Herder-citat: (Møller, s. 177) »Den sanselige betragter af historien, som savnede Gud deri og begyndte at tvivle om forsynet, hændtes denne ulykke, fordi han anskuede historien for overfladisk eller ikke havde det rette begreb om forsynet«.

VIII

Tydeligere end Jens Møller har sagt det, kan det ikke siges, at historien — hvad enten der er tale om historisk forskning, søgen efter erkendelse i fortidens begivenheder, eller fremstilling af den vundne erkendelse — er en åndsvirksomhed underordnet teologien eller ligefrem i dens tjeneste. Historie er i disse betragtningsmåder ligesom en dimension af teologien.

Den ældre videnskabelige verden, hvori Jens Møller entydigt og Caspar Paludan-Müller overvejende hører hjemme — beskæftigede sig mere og friere end den moderne verden med geniet, som person og som begreb. Langt fra at kunne være det undtagelsesfænomen, hvorom ingen regler gælder (således som begrebet geni anvendt på Paludan-Müller i Erslevs rektortale fra 1911) var det tværtimod et begreb, der bevidst anbragtes i toppen af den videnskabelige teoris pyramide, og som i sig selv rummer reglernes begrundelse.

Med Jens Møllers og Paludan-Müllers forfatterskab befinder vi os i en verden, hvori historieforskningen entydigt er forskning — hvor opgaven består i at udtømme sandhedens kilde for erkendelse om menneskelivet. Men ved at afsvække sin tale om forsynet og præcisere sin redegørelse for den almindelige og den højere kritik har Paludan-Müller så at sige forberedt den overgang til en mere eksperimenterende historieforskning, der slår igennem i 1800-tallets slutning.

Erslev havde ikke ret i at omtale den ældre historiske kritik i Danmark som naiv eller usystematisk. Den var alt andet. Den var snarere udpræget spekulativ og filosofisk, udtryk for et fast og anerkendt underordningsforhold af historien under de gamle videnskaber, først og fremmest teologien. Kan være, at Erslev og hans efterkommere ikke så det eller ikke vidste det — men vi tør nok i retrospektiv lade os overbevise om det.

Om ikke af anden årsag, så fordi det, som den erslevske kritik foreskriver med hensyn til historisk kritik og historisk rekonstruktion — ved netop ikke at styres af faste forudfattede meninger om, hvad opgaven er og hvad materialet til dens løsning er — kommer til i Jens Møllers forstand at udgøre et af de værste misbrug af den pragmatiske historieskrivning.

Summary:

EARLY STAGES IN THE DEVELOPMENT OF HISTORICAL CRITIQUE IN DENMARK, 18TH-19TH CENTURIES

General critical standards regarding historical research were introduced into Denmark in the 1880's by K. Erslev (1852-1930) who, inspired by the historical seminar at Berlin University, elaborated a set of rules and prescripts for preliminary historical research for his courses in elementary history at Copenhagen University. These rules, in the shape they acquired by 1911, have been commonly accepted by Danish historians as necessary pre-

conditions for historical studies of scientific standing. In recent years the Erslev set of standards has been hotly debated, especially by younger scholars, as regards its professional qualifications and philosophical implications.

The present paper, addressed to the *Kongelige Danske Selskab for Fædrelandets Historie* on February 14th 1980, contains the assumption that late 18th and early 19th century historiography occupied an important (or at least interesting) position between two conceptions of science or the scientific quest for knowledge. Thus, a critical attitude towards historical research could be compared with the role of experiment in natural science, thereby constituting a breach with more traditional ideals. This implies, for example, that historical material could (according to the methods of research applied) consist of almost anything, whereas older historians had confined themselves to authoritative written tradition.

This paper analyses three specimens of pre-Erslev Danish historical criticism. One consists of a sample of Hans Gram's (1685–1748) critical notes on a *History of Denmark* by Johannes Meursius (1579–1639, the Dutch classicist and antiquarian, who was for a time professor at Sorø Academy and bore the title of Royal Danish *historiographus*). Gram's notes were intended for the Florence edition of *Meursii Opera Omnia* by Giovanni Lami and were included in Volume IX of this edition (1746), and they clearly demonstrate Meursius's great dependence upon Arild Huitfeldt (1546–1609) and Johan Isaksen Pontanus (1571–1639). The notes do not, however, repudiate such (often blind) accept of preceding historiography, but rather concentrate on questioning Meursius's overall reliability as authoritative tradition.

The importance of authority in history, according to older scientific standards, was demonstrated in a series of (hitherto unpublished) introductory lectures by Caspar Paludan-Müller (1805–1882), in the last ten years of his life professor of history at Copenhagen University. Key words in Paludan-Müller's interpretation of history are *Event*, *Tradition* and *Evolution of Mankind*, to the extent that, according to him, the historian's task consisted (exclusively) of investigating the evidence of (reliable) tradition as regards such events that might be considered crucial or important to the evolution of mankind (or part thereof). With such a concept of history, the artistry of historical writing acquires infinite importance, and culminates ideally in so-called pragmatic historiography, i.e. historical writing based on the reconstruction of cause-and-effect in history.

This leads to a serious emphasis on the importance of genius on the part of the historian, and on the role of Divine Providence not only in guiding the evolution of mankind but especially in guiding (or inspiring) the historian regarding his choice of causes for his effects. Such a conception of history is illustrated by an analysis of a treatise by Jens Møller (1779–1833) on the misuses of so-called pragmatic historiography (1808), which represents an earlier and less sophisticated version of the ideas subsequently to be found in Paludan-Müller. In 1806 Møller's treatise had been awarded a prize by the Royal Academy of Sciences in Copenhagen.